

ابزار ابتلاء و امتحان از منظر قرآن و روایات

اکرم محمدی کویجانی^۱

* پایه ی پنجم تمام وقت مقطع سطح دو، حوزه علمیه الزهرا (سلام الله علیها)، شهرستان بافق

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

چکیده:

یکی از اساسی‌ترین مسائل زندگی انسان بر اساس سنت الهی در قرآن و روایات، مسئله آزمایش و ابتلاء است. هدف این مقاله ابزار ابتلاء و امتحان از منظر قرآن و روایات است. ابزار ابتلاء و آزمایش‌های الهی بر مبنای قرآن، مشکلات و سختی‌ها (رنج‌ها و مصائب)، شرور و خیرها، فراوانی نعمت، فرزند و مال، ذخایر و زینت‌های دنیا، جنگ، ترس و گرسنگی، معجزات، قدرت است. این تحقیق به روش توصیفی و تحلیلی انجام شده و از نوع تحقیقات بنیادی و کتابخانه‌ای بوده که محقق پس از مطالعه و بررسی کتابخانه‌ای، اقدام به توصیف، تحلیل و بررسی آنها کرده است.

واژگان کلیدی: ابتلاء، امتحان، ابزار ابتلاء و امتحان، ابتلاء در قرآن، ابتلاء در روایات.

مقدمه:

یکی از اموری که سبب تکمیل و تهذیب نفس و تصفیه اخلاق انسان می شود و در حکم نیروی محرک دستگاه وجود انسان است، شدايد و سختی ها و مصیبت ها است. در آیات و روایات با مضامین متعدد و مختلفی وارد شده که خداوند برخی از انبیاء و بزرگان دین و بندگان صالح را در معرض بلاها و شدايد قرار داده است، و خداوند شدايد و بلاها را مخصوصا متوجه کسانی می کند که مورد لطف و رحمت خاصه او هستند، شدايد و سختی ها تحفه های الهی است. در برخی روایات آمده؛ که خداوند بنده مومن را با سختی و مشکل یاد می کند و مورد نوازش قرار می دهد.

از آن جایی که آزمایش یک سنت همگانی الهی است و تأثیر بسزایی در سعادت و شقاوت و پاداش و کیفر انسان ها دارد، لازم است که زوایای این بحث از نظر قرآن بررسی شود تا همه انسان ها از حقیقت آزمایش آگاه و با راه های صحیح برون رفت از آزمایش الهی آشنا گردند. به خاطر همین مهم بر آن شدیم که آیات قرآن مربوط به آزمایش را جمع کنیم و پاسخ سؤالات مذکور را از قرآن به دست بیاوریم تا زمینه آگاهی و شناخت همگان فراهم آید.

صالحی (۱۳۹۴) در پژوهشی تحت عنوان فلسفه آزمایش و ابتلا در قرآن و روایات و نقش سازندگی آن در تربیت انسان. آموزه های تربیتی در قرآن و حدیث، به این نتیجه رسید که امتحان های الهی نقش مهمی در ایجاد انگیزه و پیشرفت، ترفیع درجه، تطهیر گناهان و آگاهی و بیداری برای توبه و بازگشت به خداوند را در پی دارد.^۱

۱- مفاهیم

۱-۱- تعریف واژه ابتلاء در لغت و اصطلاح

ابتلاء در لغت: کلمه «ابتلاء» مصدر ثلاثی مزید است از باب افتعال از ریشه «بلاء». این واژه و مشتقات آن در قرآن کریم ۳۷ بار در ضمن ۳۴ آیه به کار رفته است.^۲ کلمه «ابتلاء» به معنای آزمون، تجربه و کشف کردن به کار می رود؛ يقال بلاء و ابتلاء اذا اختبره و امتحنه.

^۱ - صالحی، فلسفه آزمایش و ابتلا در قرآن و روایات و نقش سازندگی آن در تربیت انسان، ج ۲، ص ۱۵.

^۲ - موسوی نسب، ابتلاء و آزمایش انسان در قرآن، ج ۱، ص ۱۶.

ابتلاء در اصطلاح: به غم و اندوه از آن سبب بلاء گویند که بدن را کهنه و فرسوده می‌کند.^۱

۲-۱- تعریف واژه امتحان در لغت و اصطلاح

امتحان در لغت: به معنای آزمودن است.^۲

امتحان در اصطلاح: به معنی تحقیق و تفحص در مورد افراد است تا مؤمن واقعی از غیر واقعی معلوم شود،^۳ امتحان، آزمایش بندگان از طرف خداوند است تا شکرگذاری و عدم شکرگذاری آن‌ها معلوم گردد.^۴

۳-۱- واژه های قرآنی ابتلاء، امتحان، فتنه، تمحیص، استدراج، امهال، مصیبت

ابتلاء: «ان الاصل الواحد فيها هو ايجاد التحول، ای التقلب و التحويل و هذا المعنى ينطبق بجميع موارد ها و مصاديقها من دون ای تجوز او يتكلف فيها و اما الامتحان و الاختبار والابتلاء والتجربة فكل هذه من معانی مجازیه و من لوازم الاصل و آثاره بحسب الموارد.^۵

خلاصه آنکه در معنای اصلی واژه بلاء اختلاف است؛ گروهی مثل ابن منظور و صاحب قاموس گویند معنای اصلی آن آزمایش و اختیار است و گروهی دیگر مثل مصطفوی و راغب گویند معنای اصلی آن دگرگونی و کهنه شدن است. اما معنای آزمایش و اختبار از لوازم معنای اصلی هستند.

امتحان: مشتقات این واژه در قرآن کریم دو مرتبه آمده است:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مِهَاجِرَاتٍ فَاِمْتَحِنُوهُنَّ ۚ اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِنَّ ۚ فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ لَا هُنَّ حِلٌّ لَّهُمْ وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّ ۚ وَآتُوهُنَّ مَا أَنْفَقُوا وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ ۚ وَاسْأَلُوا مَا أَنْفَقْتُمْ

^۱ - قریشی، قاموس قرآن، ج ۱، ص ۲۹۱.

^۲ - جوهری، الصحاح، ج ۶، ص ۲۲۰۱؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۳، ص ۴۰۱.

^۳ - جرجانی، آیات الاحکام، ج ۲، ص ۷۰.

^۴ - سبزواری نجفی، ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۴۶۹.

^۵ - مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱، ص ۳۸۱.

۷-۲- ترس و گرسنگی

«وَلْتَبْلُوْنَكُمْ بَشْيَءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ؛ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاغِبُونَ»^۱ این آیه علاوه بر ترس و گرسنگی و نقصان اموال و نفوس و میوه‌ها مال و جان و ثمره را نیز متذکر شده که در ادامه می‌آید. در این آیه، با الفاظ و حروف تأکیدی، امتحان به ترس و گرسنگی و... را حتمی دانسته و آن را وسیله‌ای برای امتحان الهی برشمرده است.

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ لَهُ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» خدا بر هر کس از بندگان که بخواهد روزی را گشاده می‌گرداند و [یا] بر او تنگ می‌سازد؛ زیرا خدا به هر چیز داناست.^۲

در روایات نیز این مسئله بارها و بارها مطرح شده و سخنان گرانقدری از ائمه اطهار: در این باره به ما رسیده است.

حضرت علی (علیه السلام) درباره رزق و روزی چنین می‌فرمایند: «وَقَدَّرَ الْإِزَاقَ فَكْثَرَهَا وَقَلَّلَهَا وَقَسَمَهَا عَلَى الضَّيْقِ وَالسَّعَةِ، فَعَدَلَ فِيهَا لِيَتَلَى مِنْ أَرَادَ بِمِيسُورِهَا وَمَعْسُورِهَا، وَلِيَخْتَبِرَ بِذَلِكَ الشُّكْرَ وَالصَّبْرَ مِنْ غَنِيِّهَا وَفَقِيرِهَا؛ رَوْزَى إِنْسَانِهَا رَا تَقْدِيرَ (أَنْدَاذَهْ غَيْرِي) فَرْمُودَه؛ گاهی کم، و زمانی زیاد، و به تنگی و وسعت به گونه ای عادلانه تقسیم کرده تا هر کس را بخواهد با تنگی روزی یا وسعت آن بیازماید، و با شکر و صبر، غنی و فقیر را بیازماید».^۳

امام سجاد (علیه السلام) می‌فرماید: «خداوند، مرا طاقت بر سختی و مشقت، و شکیبایی بر بلا، و قدرت بر تنگدستی نیست. پس روزی ام را منع مکن و مرا به خلق خود وامگذار، بلکه خود به تنهایی نیاز مرا برآور و خودت کارساز من باش».^۴

اما علل و عواملی که موجب تنگی معاش می‌شوند عبارت اند از:

۱- بقره: ۱۵۵.

۲- عنکبوت: ۶۲.

۳- دشتی، همان، ج ۱، ص ۱۳۵.

۴- شیروانی، صحیفه سجادیه، ج ۱، ص ۲۰.

الف. تن پروری و راحت طلبی و شانه از زیر بار مسئولیت خالی کردن؛ چنانچه امام صادق (علیه السلام) از پدرش نقل فرموده که امام علی (علیه السلام) می فرمود: «کسی که مالک آب و خاک است و در فقر و تهی دستی بر سر می برد، خداوند او را از رحمت خود دور می سازد».^۱

ب. زیاده روی در صرف مال در هنگام تمکن؛ چنانچه حضرت علی (علیه السلام) در دعای کمیل می فرماید: **اللهم اغفر لی الذنوب الّتی تغیر النعم.**

ج. اخلاق مذموم و سوء معاشرت با مردم؛ حضرت علی (ع) فرمود: کسی که اخلاقش بد است، در مضیقه روزی قرار می گیرد.^۲

در مقابل، راه های برطرف کردن مضیقه مالی و تنگدستی عبارت اند از:

الف. کار و فعالیت؛ چنان که در روایت آمده که کلب صیداوی می گوید: به امام صادق (علیه السلام) عرض کردم: از خدا بخواهید گشایشی به رزق من عطا فرماید؛ زیرا وضعم به هم ریخته و مشکل شده است. حضرت بدون وقفه و با سرعت فرمود: «لا، اخرج فاطلب؛ دعا نمی کنم، و دنبال کار برو».^۳

ب. میانه روی در ایام ثروتمندی و فقر؛ در این باره حضرت رسول اکرم (صل الله علیه و آله وسلم) می فرماید: «المنجیات فخوف الله فی السرّ و العلانیه، و القصد فی الغنی و الفقر، و کلمه العدل فی الرضا و السخط؛ سه چیز نجات بخش است: اول خوف از خداوند در پنهان و آشکار؛ دوم میانه روی در ایام ثروتمندی و فقر؛ سوم رعایت عدل و حق در حال رضا و خشم».^۴

ج. زدودن گناه؛ حضرت علی (علیه السلام) به کمیل بن زیاد فرمود: یا کمیل قل عند کلّ شئ: «لا حول و لا قوه الا بالله» تکفها، و قل عند کل نعمه: «الحمد لله» تزدد منها،

^۱ - جوهری، همان، ج ۱، ص ۵۵.

^۲ - طبرسی، مکارم اخلاق، ج ۱، ص ۳۵۴.

^۳ - کلینی، همان، ج ۵، ص ۷۹.

^۴ - حرانی، همان، ج ۱، ص ۱۷، طبرسی، همان، ج ۱، ص ۲۹۵، فیض کاشانی، منهج الصادقین، ج ۶، ص

و اذا ابطأت الارزاق عليك فاستغفر الله يوسّع عليك فيها.^۱ ای کمیل، در هر سختی و مشکلی بگو «لا حول و لا قوه الا بالله» تا آن مشکل و سختی برطرف شود. در هر نعمتی بگو «الحمد لله» تا افزون گردد. و چون روزی هایت دیر رسید، استغفار کن تا [خدا] در آن ها گشایش دهد.

د. حسن خلق و معاشرت نیکو با مردم؛ حضرت صادق (علیه السلام) فرمود: «حسن خلق، روزی را زیاد می کند و آدمی را از نعمت بیشتری برخوردار می سازد».^۲

۲-۸- معجزات

معجزه‌هایی که اقوام مختلف از پیامبران خواسته‌اند نیز ابزاری برای امتحان آنان است؛ چنان که قرآن فرموده: «إِنَّا مُرْسِلُوا النَّافَةِ فِتْنَةً لَهُمْ فَارْتَبِعْهُمْ وَ اصْطَبِرْ؛ ما برای امتحان آن‌ها، ناقه صالح را بیرون آوردیم. پس، مراقب حال‌شان باش و بر آزارشان صبر پیشه کن».^۳

۲-۹- قدرت

هم‌چنان که مال، وسیله امتحان است، قدرت و مقام نیز وسیله آزمودن افراد است. بایسته آن است که از قدرت خویش در مسیر: طاعت خدا، دفاع از مظلوم یا اجرای عدالت استفاده نماییم. حضرت علی (علیه السلام) می‌فرماید: «فَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ يَخْتَبِرُ عِبَادَهُ الْمُسْتَكْبِرِينَ فِي أَنْفُسِهِمْ بِأَوْلِيَائِهِ الْمُسْتَضَعْفِينَ فِي أَعْيُنِهِمْ؛ پس همانا خداوند منزّه و پاک، می‌آزماید بندگان مستکبر و قدرتمند خویش را با دوستان خود که در چشم آن‌ها ضعیف و ناتوان‌اند».^۴

^۱ - حرانی، ص ۲۸۸.

^۲ - قمی، تفسیر قمی، ج ۱، ص ۴۱۱.

^۳ - قمر: ۲۷.

^۴ - دشتی، همان، ج ۱، خطبه ۱۹۲، ص ۲۷۴.

نتیجه گیری:

در این مقاله نخست، مفهوم و اهداف آزمایش‌های الهی مورد بررسی قرار گرفت و اشاره شد که کلمه بلاء، امتحان، فتنه و مشقات آن در قرآن به معنی آزمایش و امتحان است. و گفته شد که هدف خداوند از آزمایش‌ها در زندگی انسان، تکمیل و رساندن آدمی به کمال لایق و شایسته و نیز اتمام حجت بر بندگان است.

منابع

*قرآن کریم، ترجمه الهی قمشه‌ای

- ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، قم: دار الکتب الاسلامیه، ۱۹۶۱م.
- الحرّانی، ابن شعبه، تحف العقول، الشیخ حسین الاعلمی، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت، ۱۴۲۳هـ
- حسینی جرجانی، سید امیر ابوالفتوح، آیات الأحکام (جرجانی)، تهران: انتشارات نوید، س ۱۴۰۴ ق، چ اول.
- راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، دار القلم، ۱۴۱۲ق.
- شاکریان، طاهره و دیگران، بررسی تطبیقی سنت امتحان الهی در قرآن کریم و مثنوی مولانا، مجله زبان و ادب فارسی، ۱۳۹۸ش، شماره ۳۸.
- شرتونی، سعید، اقرب الموارد، دار الاسوه، ۱۴۱۶ق.
- شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، جماعه المدرّسین فی الحوزة العلمیه، ۱۴۰۴ق.
- الصحیفه السجادیه، ترجمه علی شیروانی، قم، الهادی، ۱۴۱۸ ق.
- طبرسی، فضل بن الحسن، تفسیر مجمع البیان، ترجمه شیخ حسن نوری ودیگران، تهران: انتشارات فراهانی، ۱۳۶۷.
- طبرسی، فضل بن حسن، مکارم الاخلاق، قم، الشریف الرضی، ۱۴۱۲ ق.
- علامه طباطبائی، محمد حسین، المیزان، مترجم: موسوی همدانی سید محمد باقر، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴ ش، پنجم.
- علامه مجلسی، بحار الانوار، موسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.

- فیض کاشانی، فتح الله، منهج الصادقین، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، ۱۳۴۶ ش.
- قریشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، چاپ ششم، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ ش.
- قطب الدین راوندی، سعید بن هبهالله، الدعوات، قم، انتشارات مدرسه امام مهدی ۷، ۱۴۰۷ ق.
- قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، دار الکتب، ۱۳۶۷ ش.
- کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، الکافی، تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ ش.
- مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تحقیق و ضبط عبدالسلام محمد هارون، مکتب الاعلام الاسلامی، قم، ۱۴۰۴ ق.
- مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، چاپ اول، انتشارات صدرا، ۱۳۷۷ ش.
- مطهری، مرتضی، بیست گفتار، تهران: صدرا، پنجم، ۱۳۵۸ ش.
- مغنیه، محمد جواد، الکاشف، ترجمه موسی دانش، چاپ اول، مؤسسه بوستان کتاب قم، ۱۳۸۳ ش.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ دهم، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۲ ش.
- موسوی نسب، سید جعفر، ابتلاء و آزمایش انسان در قرآن، چاپ اول، ارزشمند، ۱۳۸۵ ش.